

ПОХІДНІ ІМЕННИКИ З КОНФІКСОМ ПО-...-НИК У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглядається функціонування іменникових дериватів з конфіксом *по-...-ник* у сучасній українській мові на широкому колі джерел

Переважає більшість найменувань осіб з конфіксом *по-...-ник* була успадкована сучасною українською мовою з попередньої епохи. Вони в поєднанні з новотворами забезпечили живучість утворень такого типу.

Ці деривати утворюють кілька лексико-словотвірних груп.

1. Найменування осіб за характерною ознакою, поведінкою: *мужь благочестивь и віри греко-Рускія великій бы побожникомь* (XVIII КартТимч) „побожна людина” (можлива мотивація іменником *бог*, прийменниково-відмінковою формою *по богу*, відповідно до божих заповідей (пор.: для позначення підстави: *по Бозі - по істині - не по нужи ти молью, ни біда ми которая, по Бзі, са оуслышишь* (1096 Ср II 984), прикметником *побожний*); *подупельник* (Гр III 248) „ловелас, лакомка, баловень” (очевидно, від *дуло, по дуплах мед збирати*); давнє *похлібник* (Ізюмов 1930 655) „нахлібник, утриманець”; *похатник* (Палам 30) „людина (переважно про дітей), що блукає по чужих хатах (сусідів, знайомих)”; *похижник* (0 II 127) „те саме”, можливо сюди належить і дериват *похатурник* (СПГ 77) „любитель частих відвідин сусідів, знайомих, родичів, будь-кого” (неясна етимологія); видозмінений другий елемент конфікса має іменник *побіденник* (Гр III 203) „нещасна людина (ст.-сл. *біда* - псл. *beda*) (ЕСУМ I 192).

Крім похідних, мотивованих іменником, прийменниково-відмінковою формою, зустрічаються деривати з іншою мотивацією: *поручник* (Ізюмов 97) „той, хто ручається за когось”; *порадник* (118) „той, хто радить, дає поради”; *порубник* (СУМ VIII 293) „той, хто самовільно рубає ліс, дерева”; *пожертвовник* (Чаб III 149) „той, хто жертвує” (видозмінена друга частина конфікса *-енник*)\ *погрішник* (ЕСУМ I 599) (від *гріх, грішити, грішник, погрішити*); *пошатник* (Палам 30) „такий, що вештається, вишукуючи щось” (від *шататися*).

2. Назви осіб за соціальним станом. Ця група вирізнялася в українській мові постійним оновленням її складу в зв'язку зі зміною суспільно-економічного життя носіїв мови. Наприклад: *подушник* (Гр III 248) „той, хто збирає податі”; *поденник* (239), (УР 1926 581) „найманий робітник з поденною оплатою праці”; *покропивник* (ДзПА 144) „позашлюбна дитина - хлопчик” (від кропива, по кропиви); *пожаливник* (0 II 97) „те саме” (від жалива „кропива”); *подвірник* (СУМ УІ 737) „селянин, який не є членом сільської общини й живе відокремленим від неї двором, господарством”. Подальший розвиток сільського господарства потребував робочих рук. Загальною назвою найманих робітників у сільському господарстві були слова *наймит, наймичка*, що зустрічаються в текстах XVI ст. У першій половині XIX ст. з'явився 36

синонім *політник* (Гр III 265) „наймит, що працює тільки протягом літнього сезону”.

3. Найменування осіб за місцем їх проживання, функціонування, виконання обов’язків: *поночліжник* (Гр III 312), (Закр 470) „пастух при нічному пасовищі”; *помеженник* (294) „сусід по земельним володінням”; *пояружник* (Бат 31) (яруга - яр); *подвірник* (СДМ 39) „двірник”; *погрянишник* (Чаб 111 145) „прикордонник”; *потельїжник, потелюжник* (ДолГов 59, 116) (*висвістус потельїжник, на яри сьїває: „фю-фю! Продай сані, купи телюгу!”* (від *телюга*); *позолотник* (СУМ УІ 825) „фахівець із золотіння”.

Кілька віддієслівних похідних: давнє *побережник* (УмСп II 137), (Гр III201), (Горбач Ступно 494) „лісний сторож, лісник”; *побережник* (СДМ 109) „об’їждчик”; *потопники* (Горбач 45) „морські розбійники, що набіги робили на морі” (від *затоплювання здобутого й пограбованого судна*).

У семантичному плані не утворюють окремої групи іменники *похрисник* (ОП 128) „хрещений син”; *подорожник* (СУМ УІ 754) „те саме, що подорожанин”; *Побережник* (УЛек 36) „прізвище”; невиразне значення прізвища *Подвайцятник*, в усякому разі, воно означає людину, ознакою якої було те, що вона щось „по двадцять” продавала чи купувала або за таку ціну ставала на роботу (Редько 124) (мотивується числівником).

Кількісне збільшення назв осіб цього типу відбувається не лише внаслідок залучення нових твірних основ, а й за рахунок наповнення старих структур новим змістом. Наприклад, широкий спектр семантики характерний для іменників *попутник* (СУМ УП 242) „той, хто йде або їде разом з ким-небудь тим самим шляхом, про тих, хто тимчасово приєднався до якого-небудь громадсько-політичного напрямку, але по-справжньому не проникся його ідейними настановами // про групу письменників непролетарського походження, які в 20-30-х роках ХХ ст. в основному підтримували політику Радянської держави”; *поплічник* (210) „товариш, співучасник у якій-небудь почесній справі, сподвижник // той, хто допомагає в якій-небудь роботі; помічник, підручний // той, хто поділяє напрямок чийх-небудь думок, дій, прибічник, одностудець, співучасник яких-небудь ганебних або ворожих дій, вчинків, спільник // той, хто прислужує кому-небудь, готовий допомагати в будь-яких діях, переважно ганебних, прислужник” (пор.: *поплічник* (Ізюмов 95) „помічник”, *поплічник* (УРС І 596) „1. презирливе посіпака, співучасник; 2. (помічник) розмовне підручник, підручний, застаріле спідручник (людина, яка разом з ким-небудь здійснює шлях), супутник”; давній дериват *послідовник* (СУМ УІІ 340) „той, хто наслідує кого-, що-небудь, іде за чиймсь прикладом // прибічник якого-небудь учення, чийхось теорій або поглядів, що розвиває їх своїми працями, діяльністю тощо”.

Одні й ті ж деривати використовуються на позначення широкого кола найменувань, у тому числі й назв неосіб. Наприклад: *посередник* (СУМ УІІ 316) „особа або установа, організація і т. ін., що сприяє встановленню та здійсненню ділових контактів, торговельних або дипломатичних зносин між ким-, чим- небудь // той, хто допомагає кому-небудь спілкуватися з кимсь // те, що виступає проміжною ланкою у взаємодії між чим-небудь або в процесі

перетворення чогось; той, хто умовляє когось помиритися // той, хто сприяє встановленню миру між державами // у міжнародному праві - нейтральна держава чи міжнародна організація, що сприяє мирному розв'язанню конфлікту між двома іншими державами"; *попередник* (189) „той, хто перебував, жив, працював, виконував якісь функції де-небудь перед кимсь // те саме, що предок; той, хто своєю діяльністю передував діяльності когось іншого в тій самій галузі // той, хто своєю діяльністю підготував розвиток чого-небудь; те, що було раніше на місці чого-небудь // те, що своїм існуванням підготувало виникнення або розвиток чого-небудь // те, що завжди передує чомусь, віщує вияв чого-небудь; провісник; сільськогосподарська культура, якою засівають поле з метою поліпшення якостей ґрунту перед посівом іншої культури // стан поля протягом року перед посівом чого-небудь”.

У сучасній українській мові був збережений і основний склад дериватів найменувань неосіб з конфіксом *по-...-ник*. Факти свідчать про розвиток цього типу. Похідні іменники утворюють кілька груп.

1. Назви предметів домашнього вжитку; елементів одягу. Наприклад: *політник* (Бат 39), *полетник* (О II 132) „горщик для молока”, *попоясник* (Шляхов 118) „назва одягу, утворена від іменної основи на позначення частини людського тіла”; *покольінник* (Бат 286) „пальто до колін; великий горщик”; *повершник* (ДзПА 105) „наволочка, чохол з тканини на подушку”; *попередник* (СУМУЙ 189) „фартух”, віддієслівний дериват *пошелесник* (ОН 130) „матрац, набитий сіном” (від шелестіти).

2. Найменування інструментів, пристосувань, елементів упряжі: *поверхник* (Гр III 210), (УР 1926 575) „верхній жернов у ручному млині”; *помосник* (ДзПА 64) „нижня дошка у возі або гарбі” (ймовірно, від мостити); *поденник* (64) „те саме”; *пудонник* (Лис 165) „дно ящика воза”. Частина похідних цієї групи виступає омонімами до дериватів попередньої групи або до іменників назв осіб. Наприклад: *побічник* (О II 85) „ланцюговий посторонок, заноза у ярмі”; *повершник* (86) „(у ярмі) чатовина, верхня складова частина ярма, маслобійники”; *поплечник* (Ник 158) „верхня частина ярма, що виконана у вигляді плахи з двома вигинами для шиї волів”; *попередник* (101) „поперечна планка, що сполучає носки полозків між собою і служить опорою дишла”; *попередник* (Чаб III 220) „мотуз для ув'язування сіна, соломи і т. п. на возі”.

3. Назви місця, приміщень тощо. Наприклад: *погірник* (Гр III 231) „пасовисько для дійних овець”; *повірхник* (222) „дах над стрункою - частиною кошари, де доять овець гуцульські пастухи”; *потайник* (С УМ VII 396) „підземний хід; місце таємного зберігання чогось або перебування когось-небудь; схованка, криївка”; *потайник* (Неленько 29) „спідній карман у піджаці”; *помийник* (Горбач Остромичі 312) „куток у хаті на посуд і воду”.

4. Найменування рослин переважно за місцем побутування в природі. Ця група, вельми нерепрезентативна в попередній період, у сучасній українській мові поступово збільшує свій кількісний склад. Напр.: давнє *подорожник* (Рогович 131), (Житецький 65), (МельнРос 209), (СПГ 75); *подоріжник* (МельнРос 209); *попутник* (Рогович 131), (УмСп 591), (Гр III 341), (МельнРос 209); *помолочник* (Рогович 115), (МельнРос 62), (Гр III 299); *порадник* (Закр 38

472), (Гр III 342) „подорожник”; *побородник* (Гр III 205), (МельнРос 283); *порічник* (МельнРос 324); *побережник* (СБН 264); *поручейник* (268); *потайник* (268); *посоняшник* (268); *посонячник* (ДзПа 14); *посонічник* (Жилко 132); *посоняжник* (ДзЛАЗ 192) „соняшник”; *поральник* (СБН 267); *подорожник* (0 II 95) „мох”; *подорожник* (СПГ 75) (Горбач Романів 125) „<спориш”.

5. Назви птахів за місцем побутування в природі: *покропивник* (УР 1926 589), (0 II 102), (ДолГов 116) „чорноголова славка, ольшанка”; *поморник* (СУМ УІ 134) „водоплавний хижий птах, який має темно-буре оперення і міцний дзьоб з гачком донизу на кінці”; *подорожник* (УРС I 574) „1. бот. 2. Сніговий орн. пуночка”; *подорожник* (СУМ УІ 754) „сніговий *подорожник* - невеличкий північний птах ряду горобиних”; *подорожник* (ЕСУМ II 112) „жайворонок чубатий, посмітюха”; *пожаливник* (186) „кропив'янка” (похідне утворення від жалива, назва рослини зумовлена її жалючістю); *повідник* (ЕСУМ I 414), (ДолГов 115) „коловодник” (від вода); *побережник* (СДЛ 123) „рід мисливських птахів ряду куликів, яких на Україні 5 видів”; *побережник* (ЕСУМ 1170) „берегова ластівка”.

Інші найменування: *поставник* (0 II 122) (іменник функціонував і в попередню епоху) „воскова свічка, яку тримали у церкві „браття”, велика люстра для великих свічок перед іконами в церкві, велика свічка вагою 2 кг, висотою 2-2,5 м, товщиною 6 см, яку тримали міщани в церкві”; *поставник* (Горбач ВерхДунавець 391) „місце в церкві, де стоять дяк і півчі”; *посмітник* (Гр II 364) „лайливе слово”. З широким колом значень (у тому числі і назв особи) функціонує виявлений іменник *полазник* (0 II 103) „тварина, звичайно віл, яку на Різдво вводять у хату, щоб у хаті було добро, був достаток; другий день Різдва й Новий рік; людина або тварина, яка на Введення, Різдво або Великдень входять у чужу хату; день (Введення, Різдво, Великдень), в якому чужа людина, що перша ввійде в хату, за повір'ям, впливає на щастя або нещастя, успіхи або невдачі мешканців даної хати; людина, яка повільно ходить”, з тим же значенням *полазник* (Горбач Красний Брід 540, 619) (всі зазначені вище похідні - віддієслівні утворення); *поголовник* (ДзПА 30) „кінець ниви, де повертають плуг для оранки в зворотному напрямку”; *поличник* (ЕСУМ III 251) „ляпас”; *потайник* (УмСп II 103) „міна”. Похідний іменник *подорожник*, крім найменування особи, рослини, у словнику за редакцією Б.Грінченка має значення „дорожні записи, записи того, хто подорожує” (Гр III 245) (таке ж значення і в похідному *подорожник* (Ізюмов 1930 598).

Отже, як бачимо, конфікс *по-...-ник* є високопродуктивним афіксом.

Кількісне збільшення назв відбувається не лише внаслідок залучення нових твірних основ, а й за рахунок наповнення старих структур новим змістом (*попутник*, *поплічник* та ін.).

Значна частина таких похідних відсутня в літературній мові, поширена в діалектах, це свідчить про живомовність, народність походження цих іменників. Такі деривати - самобутній прошарок у складі української мови.

Список скорочень джерел

Бат Верхратський І. Говір Батюків. - Львів, 1912. - 308 с.

Горбач Олекса Горбач. Зібрані статті. У. Діалектологія. Мюнхен, 1993. -

- С. 362-405.
- Гр Словарь української мови / за ред. Б.Грінченка. Т. 1-4. - К., 1907-1909.
- ДзПА Дзендзелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови. - К., 1984. - 308 с.
- ДолГ ов Верхратський І. Про говор долівський // ЗНТШ. Т. XXXV і XXXVI. Кн. III і IV. - Львів, 1900. - 127 с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови. Т. 1-3. - К., 1982-1989.
- Закр Закревській Н. Старосвітській бандуриста. Кн. третія. Словарь малоросійських ідіомовь. - М., 1861. - С. 247-628.
- Зеленько Словник східнополіського говору // Методичні вказівки з діалектології української мови / Підгот. А.С.Зеленько. - Луганськ, 1990.-С. 5-53.
- Ізюмов Ізюмов О. Практичний російсько-український словник. - К., 1992. - 176 с. (Перевидання 1926 р.).
- КартТимч Тимченко Є. Картотека „Історичного словника української мови”. Зберігається в інституті українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України у Львові.
- Лис Лисенко П.С. Словник поліських говорів. - К., 1974. - 270 с.
- МельнРос Мельник М. Українська номенклатура висших рослин. - Львів, 1922.-356 с.
- О Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. - К., 1984. - Ч. I.- 495 с., Ч. 2.-515 с.
- Палам Паламарчук Л.С. Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки (Вчорайшенського району, Житомирської області) // Лексикографічний бюлетень. Вип. VI. - К., 1958. - С. 22-35.
- Редько Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. - К., 1969. - 255 с.
- Рогович Опытъ словаря народныхъ названій растений Юго-Западной Россіи, съ нѣкоторыми повѣрьями и разсказами о нихъ (А.С.Роговича). - 1874. - 164 с.
- СБН Словник ботанічної номенклатури (Проект). - К., 1928. -313 с.
- СДМ Дорошенко М., Станиславський М., Страшкевич В. / Російсько- український / Словник ділової мови. Харків-Київ, 1930. Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. - Мюнхен, 1993. - 248 с.
- Ср Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1-3.-Спб., 1893-1912.
- СУМ Словник української мови. Т. 1-Й. - К., 1970-1980.
- УмСп Словарь російсько-український. Т. 1-2. М.Уманець і А.Спілка. - Львів, 1893.
- УР 1926 Українсько-російський словник. А.Ніковський. - К., 1926.
- Чаб Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Т. 1-4. - Запоріжжя, 1992.

Summary

The article deals with the noun derivative functioning of no- -ник confixes in the modern Ukrainian language based on the wide range of sources.